

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset - İktisat - Dış Politika - Kültür – Eğitim

Editörler.Prof. Dr. Mehmet Bulut, Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Enes Kala, Dr. Öğr. Üyesi Nuri Salık, Arş. Gör. Maşallah Nar

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2017, 409 sayfa, ISBN: 978-605-81541-6-2

Aiubur RAHMAN*

Sultan II. Abdülhamid Han'ın vefatının 100. yılı münasebetiyle düzenlenen *100 Yıl Sonra Sultan II. Abdülhamid Han Uluslararası İlmî Toplantısı*'nda sunulan bildiriler kitaplaştırıldı. *Sultan İkinci Abdülhamid Han Dönemi* başlığıyla yayımlanan kitap, Osmanlı'nın son yıllarına damga vurmuş padişahı, siyasetten ekonomiye, dış politikadan devlet-toplum ilişkilerine, ekonomiden günlük yaşama kadar geniş bir yelpazede ele almayı hedefliyor. Bu toplantıyı Sultan Abdülhamid-i Sani'nin banisi olduğu ve bugün içinde İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nin bulunduğu tarihi Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'nde Türkiye Yazarlar Birliği ve Eğitim-Bir-Sen işbirliği ile gerçekleştiriyoruz. Bu kitap İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi tarafından yayınlanmış bir kitaptır. Bu kitapta Sultan Abdülhamid-i Sani'yi anmak üzere bir araya geldik. Bilim, teknoloji, eğitim, siyaset, iktisat, dış politika başta olmak üzere İslam dünyasının son büyük Halifesi'nin icraatlarını, siyasetini, insan, cemiyet ve dünya ile ilgili çalışmalarını enine boyuna konuşma imkânı bahsetmiştir. Ayrıca, bu kitabın içerisinde Müslüman dünyasının ve Osmanlı Devleti'nin oldukça zor bir dönemden geçtiği zamanlarda, Devlet-i Aliyye'nin 34. Padişahı olan Sultan II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da tahta çıkmış ve tahttan indirildiği 27 Nisan 1909 tarihine kadar 33 yıl boyunca birçok dâhili ve hârici zorluğa göğüs gererek

* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Tarih Bölümü Lisans Öğrencisi, aiuburrahman48@gmail.com

devleti idare etme vazifesini ifada vermiştir.

D. Mehmet Doğan, bu kitabın birinci bölümde Sultan Abdulhamid döneminde olan bazı şeyler, şahsiyeti etrafında meydana getirilen menfî imaj, yakın tarihimizin doğru kavranabilmesinin önündeki en önemli engelleri hakkında anlatılmıştır. Bununla birlikte İttihatçılar, Abdülhamid'i ve dönemini kötölemek için *irtica* kavramını nasıl kullanmışlardır? Aynı anda, İkinci Meşrutiyet'ten sonra Abdülhamid devrine dönme, gericilik şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca, Abdülhamid imajının olumluya dönüşmesinde dört önemli edebiyatçı bilhassa mühim rol oynamıştır: Rıza Tevfik Bölükbaşı, Süleyman Nazif, Nihal Atsız ve Necip Fazıl Kısakürek. Bu dört önemli ismin hayat tarzları, toplum anlayışları, fikrî temayülleri ve edebî meslekleri birbirinden çok farklıdır. Bu dört isim dışında başka edebiyatçılar da bu değişimin ortaya çıkmasına hizmet etmiştir. Mesela, Refik Halit Karay'ın Üç Nesil Üç Hayat (1943) başlıklı kitabı bunlardan biridir.

Kitabın ikinci bölümünde araştırmacı Gökhan Çetinsaya tarafından *Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkeziyetçilik* anlatılmıştır. Onu anlattığı göre, Sultan II. Abdulhamid 1880 yılında iç ve dış politikada temel ilkelerini belirlemiş ve tam anlamıyla uygulamaya başlamıştır. Onun Zamanında devletin bekası dört şeye münhasırdır. Birincisi, dinimiz olan din-i İslam'ın muhafazası; ikincisi, Hanedan-I Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye'nin bekası; üçüncüsü, Haremeyn-i Şerifeyn'in vikaye ve muhafazası; dördüncüsü, payitahtımızın İstanbul kalması hususlarıdır. Bu dört bekası hakkında açıklama ile bahsetmiştir. Bununla birlikte, iki büyük vazife vardır: devletin bekası ve milletin terakkisi, iç politika ile ilgili yönetim ilkeleri ve temel politikaları da bahsetmiştir. Bunlar muhafazakârlık, Mutlakiyet/Otokrasi, Merkeziyetçilik, İttihad-ı İslâm, Reform, Statüko. Bunların açıklamaları ayrı ayrı anlatılmıştır. Bunların içerisinde en önemli olanlar Merkeziyetçilik ve Reformdur. Merkeziyetçilik, Sultan Abdülhamid, adem-i merkeziyet, otonomi, tevsi-i mezuniyet gibi kavramlar söz konusu olduğunda sıkı bir merkeziyetçidir. Sultan Abdülhamid'in merkeziyetçiliği hem merkezî idarede hem de vilayet idaresinde son derece belirgindir. Tanzimat padişahları gibi hükümet işlerini sadrazam ve nâzırlara bırakmamıştır. Sultan Abdülhamid kuvvetli bir merkeziyetçi olarak, taşra idaresinde adem-i merkeziyete (yerinden yönetime) ve tevsi-i mezuniyete (yetki genişliğine) karşıydı. Sultan Abdülhamid, yerel otonomiye yönelik bütün eğilimlere karşı çıkmış, taşradaki yöneticiler üzerinde sıkı bir kontrol kurmuştur. Reform ise, Abdülhamid'in maddi alanda yahut bayındırlık, iktisadî gelişme, fen ve teknoloji alanlarında *terakkiye* inancı ve tabir caizse *muasır medeniyet seviyesine* ulaşma isteği çok belirgindi.

Kitabın üçüncü bölümünde, Bedri Gencer, Sultan II. Abdulhamid'in Meşrûiyet Siyaseti hakkında açıklama yapılmıştır. Bedri'nin anlattığına göre, meşrutiyet 19. asırdan itibaren Osmanlı Devleti'nde meclisli saltanat-hilafet anlamında kullanılmıştır. Osmanlı Devlet hayatında özellikle Abdülaziz döneminde nazırlık yapmış Mısır Hıdiv ailesinden Mustafa Fazıl Paşa tarafından Padişah'a yazılan bir mektupta anayasal monarşi anlamında *Nizam-ı Serbestane* kelimesi geçmiştir, bu tabir sonraları yerini daha İslami bir meşrutiyet tabirine bırakmış ve *usul-i meşveret* denmiştir. Özellikle 1876'ya giderken; ulemanın da bu kavrama ısındığı ve usul-i meşveret tabirinin bir siyasi hamle olduğu görülüyor. Osmanlı

Devleti'nde anayasa (Kanun-ı Esasî) ve parlamenter rejim (Meclis-i Mebusan) tartışmaları 1830'larda başlayıp 1860'larda yoğunlaşmış ve özellikle 1875 sonrası ulema ve bürokrasi arasında ciddi bir fikir tartışması ortaya çıkmıştır. Tersane Konferansı sırasında Avrupalılarca Gayrimüslim Osmanlı tebaasına ciddi ve geniş haklar tanınması isteğine karşı Meclis-i Umumi'de Mithat Paşa ve devlet ricali genel bir meşruti ıslahatla devletin dengesinin bozulmadan ıslahatlara girişilebileceğinden bahsetmiştir. Ulema arasında zıt fikirler mevcuttu. 1878'de II. Abdülhamid tarafından, 93 Harbi'nin çıkmasına neden olduğu için meclis kapatılmış ve Anayasa'nın bazı bölümleri askıya alınmış ise de, teorik olarak Meşruti rejimin devam ettiği kabul edilmiştir, zira devletin her sene düzenli olarak çıkardığı salnamelerde Kanun-ı Esasi'ye yer verilmiş olması şeklen de rejimin devam ettiği görüşünü destekler. 24 Temmuz 1908'de yapılan ihtilalle Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin başlangıcı sayılır. Bu dönem, Meclis-i Mebusan'ın Mehmed Vahdettin tarafınca kapatıldığı 11 Nisan 1920 tarihine kadar sürmüştür. Meşrutiyet Osmanlı Devleti'nde anayasa (Kanun-ı Esasi) ve parlamenter rejim (Meclis-i Mebusan) tartışmaları 1830'larda başlayıp 1860'larda yoğunlaşmış ve nihayet 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet ilan edilmiştir. 1878'de II. Abdülhamit tarafından Meclis kapatılmış ve Anayasa'nın bazı bölümleri askıya alınmış ise de, teorik olarak meşruti rejimin devam ettiği kabul edilmiştir. 24 Temmuz 1908'de yapılan ihtilalle Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması İkinci Meşrutiyet döneminin başlangıcı sayılır. Bu dönem Meclis-i Mebusan'ın 11 Nisan 1920'de Mehmed Vahdettin tarafından kapatılmasına kadar sürmüştür.

Kitabın dördüncü bölümünde Fatmagül Demirel, *Sultan II. Abdülhamid'in Kamusal Alanda Görünürlüğü* hakkında bilgi verilmiştir. Onun anlattığına göre, Osmanlı kamusal alanı padişahın şahsında ve sarayı merkeze alan uygulamalar ile biçimlendirilirken pek çok unsur onun görünür olmasını sağlamıştır. Bunlar içinde en etkin olanlarını törenler, basın, kamu yatırımları ve hayır işleri olarak sıraladığımızda hepsinin birbiri ile bağlantılı ve iç içe geçtiği görülür. II. Abdülhamid'in kamusal alanda görünür olmasını sağlayan törenler arasında en etkili olanlar *Cuma selamlığı, cülûs ve doğum yıldönümü kutlamalarıdır*. Bu törenler içinde Abdülhamid, Cuma selamlığında fiziki olarak halkın içinde bulunmuştur. Her cuma töreni izlemek isteyenler Yıldız Hamidiye Camii'nin etrafını doldurmakta, sarayın konukları da özel bir platformdan töreni seyrederek padişahı selamlamaktaydı. II. Abdülhamid'in kendisini halka gösterdiği başka bir tören ise, her yıl Ramazan ayında tekrarlanan Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet ziyaretiydi. II. Abdülhamid'in kamusal alanda görünmeden görünür olduğu iki tören ise her yıl yapılan cülûs ve doğum yıldönümü kutlamalarıydı. II. Abdülhamid dönemi icraatları arasında eğitim alanında yapılan yatırımlar kuşkusuz ilk sırayı almaktadır. Okul binalarında yer alan "*Padişahım Çok Yaşa*" levhası, tuğra ve okulun kuruluşunda padişahın inayetini anlatan kitabeler öğrencilere her zaman Abdülhamid'i hatırlatmaktaydı.

Beşinci bölümde araştırmacı Azmi Özcan, Sultan Abdülhamid'in dış politikası hakkında çok önemli ifadeler yer verilmiştir. 1854 Kırım Savaşı ve 1856 Paris Antlaşması sonrasında Avrupa'da yeni bir siyasi tablo tezahür etmiştir. Sömürgecilik faaliyetleri Osmanlı topraklarını daha fazla tehdit ediyordu.

Sultan II. Abdülhamid, gençlik yıllarını bu şartlar altında, Osmanlı tarihinin en köklü dönüşüm hamlesi olan Tanzimat'ın sıkıntılarını bizzat yaşayarak geçirmiştir. Reformların sarsıntısı ve maliyeti, devlet adamları arasında yaşanan güç mücadeleleri, alınan dış borçlar nedeniyle Avrupalı devletlerin her geçen gün artan müdahaleleri, II. Abdülhamid'in bu devirde bizzat şahit olduğu gelişmelerdi. II. Abdülhamid'in ülke idaresi, ülke güvenliği, dış politika anlayışı, eğitim, sağlık, ekonomi, ulaştırma, ticaret, sanayi, ziraat ve denizcilik uygulamaları hakkında malumat sahibi olma adına başvurulacak bir numaralı belgelerin padişahın *Husus-i İradeler'i* olduğu tespiti yapılmakta ve *Husus-i İradeler* incelenmekte. Bu çerçevede Sultan II. Abdülhamid'in dış politika örgüsü, *Husus-i İradeler*in dış politika icraatlarını yansıtanlar okuyucuya sunulmaktadır. *Husus-i İradeler*in önemini aktarmıştır. II. Abdülhamid dönemi dış politikasını ve söz konusu dönemde ortaya çıkıp günümüze değin gelen sorunların temelini öğrenmek isteyenler için referans kaynağı mahiyetinde. Ermeni meselesinin özü, Yahudilerin Filistin için mücadelesi ve bugün yaşanan dramın başlangıcı, Sultan II. Abdülhamid'in *düvel-i muazzama* ile girdiği dış dış mücadele bu bölümde bahsedilmiştir.

Altıncı bölümde, Cezmi Eraslan *Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler* başlığına yer verilmiştir. Abdülhamid Emperyalist Batı dünyasının dünya Müslümanlarını sömürgeleştirmesine son noktayı koymaya matuf büyük bir çaba ve direnişe sahne olmuştur. İslâm birliği siyaseti hem Osmanlı sınırları içindeki Müslümanlar hem de dünya Müslümanları arasında bir dayanışmayı hedeflediği için emperyalist devletleri son derece rahatsız etmiştir. II. Abdülhamid ve İslâm birliği siyasetinin en önemli rakibi olmuştur. Bu sahada Hıristiyan Batı'nın sömürgeci devletlerini en çok endişelendiren, "*Panislamizm'in en görkemli eseri*" olarak niteledikleri Hamidiye-Hicaz demiryolu zikre değer bir başarı olmuştur. II. Abdülhamid'in İslâm birliği siyasetinin en önemli sacayaklarından birini Balkanlara yönelik izlediği politikalar oluşturmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Balkanlarda artık şekli hale gelen Osmanlı hâkimiyetine mukabil burada yaşayan halkların kendi milli devletlerini kurma ve istiklallerini alma süreci hız kazanmıştır.

Kitabın yedinci bölümde, Caner Arabacı, *II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet* hakkında bilgi vermiştir. II. Abdülhamid, sanayi ve ticaretin yanı sıra, fikir, düşünce, tarım, hayvancılık vb. alanlarda yetişmiş insan gücünün devletin ilerlemesi için elzem olduğunu düşünmekteydi. II. Abdülhamid, toplumun hürriyet ve meşrutiyete kavuşabilmesi için olgunlaşması ve cehaletten kurtulması gerektiğine inanmaktaydı. Bu nedenle, ilkokuldan üniversiteye kadar her kademede pek çok eğitim kurumu açmıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinde rüştiyelerin sayısı 250'den 600'e, idadilerin sayısı 5'ten 104'e, darülmualiminlerin sayısı da 4'ten 32'ye çıkmıştır. İslami kaygıları ön planda tutan politikalar izleyen II. Abdülhamid'in açtığı bütün okulların, Batı tipi eğitim kurumları olduğu göz önünde tutulmalıdır. Rumi Takvim üzerine Miladi Takvimin kabulü reformlar başı çekmektedir. 1860'lardan itibaren *İttihat-ı İslâm* terkihiyle Osmanlı literatürüne giren İslâm Birliği düşüncesi, 1877'den sonra Batı literatüründe Pan-İslâmizm olarak tedavül etmeye başlayacaktır. İslâmcılık ya da *İttihat-ı İslam* düşüncesi, Osmanlı Devleti'ni Batı sömürgeciliğine karşı, korumak için kullanılan bir araç durumundadır. Bunun üzerine,

Sultan Abdülhamid bütün dünya Müslümanlarına küresel bir liderliği ifade eden *halife* sıfatıyla takdim edilmiştir. Abdülhamid'e muhalif olan İslâmcı Şeyh Ebu'l-Huda el Şayyad, Ebu'l-Hasan Miraç Kaçar önemlidir.

Kitabın sekizinci bölümde, Mehmet Bulut *Sultan II. Abdulhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomiye Yeniden Bir Bakış* başlığı yer almaktadır. Onun anlattığını göre, ekonomik olarak Batıların karşı tekstil ve demir-çelik hammaddesine dayalı rekabetin II. Abdülhamid döneminde tüm yönleriyle belirgin hale gelmiştir. Batı merkezli ortaya çıkan modern milliyetçilik ve kapitalist sanayileşmenin doğurduğu sosyal, ekonomik ve siyasî gelişmelerdir. Büyük güçler arasında ortaya çıkan rekabete belki de dünya üzerinde en uzun dönem direnen Osmanlı ülkesi olmuştur. Sultan II. Abdülhamid dönemi deyim yerindeyse gecikmiş sanayileşme hamlesinin devlet öncülüğünde başlatıldığı dönem olarak görünmektedir. Tekstil sanayi alanında Eyüp Defterdar fes ve yünlü kumaş Fabrikası, Fes ve Melbusat-ı Askeriye Fabrikası, Darülaceze Hamidiye Fes Fabrikası, Tarsus İplik Fabrikası ve Bursa İplik Fabrikaları kurulmuştur. XIX. yüzyıldaki sanayileşme sürecinde en önemli alan demiryolu yatırımları olmuştur. Osmanlılar 19. yüzyılın ortalarına kadar dış borca başvurmazdılar. İlk dış borcu 1854 yılında aldılar.

Dokuzuncu bölümde, Sultan II. Abdülhamid ve İslâmî görüşleri hakkında Muhammed Ali Muhammed Uffin anlatılmıştır. Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Hilafeti'nin şemsiyesi altında toplanmış bir İslâm toplumu ve birliği fikrine çağrı yapmıştır. Sultan II. Abdülhamid, erken dönemden itibaren ulemâ ve meşâyih sınıfıyla beraber çalışmıştır. Şeyh Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî, Zâfir et-Tarâbulusîeş-Şâzelî ve Şeyh Mahmûd Ebü's-Şâmât gibi birçok şahıs ona yakınlık göstermiştir.

Kitabın onuncu bölümünde Mehmet Ö. ALKAN *II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji* hakkında bilgi vermiştir. Osmanlı modernleşmesi dönemlere göre değişen yeni yönetici elit, muhalif ve aydın tipini de ortaya çıkarmıştır. Tanzimat Dönemi'nin muhalifleri ve I. Meşrutiyet'in hazırlayıcısı olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyeleri basınla yetişmişlerdir. II. Abdülhamid döneminin muhalif aydını ve yönetici eliti ise bizzat II. Abdülhamid'in kurduğu okullarda okumuşlar, yetişmişlerdir. II. Abdülhamid dönemi her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında en çok artışın meydana geldiği dönemdir. İdadi düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadiler asıl bu dönemde açılmaya başlanmıştır. Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar gibi yüksek okullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılanmıştır. II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliği ders program, müfredat ve kitaplarının dinselleşme yönünde değişikliğe uğramasıdır. II. Abdülhamid döneminin bir diğer özelliği askeri okullarda okutulan ve sivil okullarda okutulanlardan hayli farklılık gösteren genel tarih kitapları ile Osmanlı tarih kitaplarının içerikleridir.

Eğitim, XIX. yüzyılda siyasal sistemlerin merkezileşmesine bir *hizmet* alanı haline gelmiştir. Modernleşen bütün siyasal sistemlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da eğitim, bir kamu hizmeti olarak 19. yüzyılda gündeme gelmiş, bu türden okulların ilk örneği Tanzimat'ın ilanından bir süre önce İstanbul'da açılmıştır.

On birinci bölümde Necmettin Alkan *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kültür, Sanat ve Spor*

Alanlarında Yapılan Modernleşme Faaliyetleri hakkında açıklama yapmıştır. Sultan II. Mahmud gibi, Sultan II. Abdülhamid de önemli bir modernleşmeci hükümdardır. Abdülhamidî Modernleşme’de gelinen noktayı gösteren en güzel örnek,1876 yılında Kânun-ı Esâsî’yi ilan etmek ve 1877 yılında Meclis-i Mebûsân’ı açmak suretiyle modern meşrutî/anayasal sisteme geçilmesidir. II. Abdülhamid döneminde yapılan modernleşme faaliyetleri, aslında Cumhuriyet Türkiye’sinin kurulmasına giden yolda hem siyasî ve kurumsal yapı hem de kadro olarak ciddî bir altyapı hazırlamıştır. II. Abdülhamid’in saltanat yıllarında yürütülen modernleşme faaliyetlerinden kültür, sanat ve spor alanlarında icra edilenler ele alınacaktır. Konunun alt başlıklarını kütüphâneçilik, müze, tiyatro ve opera, sinema, resim ve fotoğraf ile spor gibi alanlar teşkil etmektedir.

Devlet ve toplum hayatında zor zaman vardır. Osmanlı devletinin en zor dönemlerinden biri de Sultan II. Abdulhamid dönemidir. Buna rağmen onun hükümdarlık yaptığı dönem, Osmanlı modernleşme ve sanayileşme vetiresinin en başarılı dönemlerinden birine tekabül etmektedir. II. Abdulhamid dönemi sadece İslam coğrafyası ve milletleri açısından değil dünya tarih açısından da sistematik ve yapısal dönüşümlerin yaşandığı oldukça önemli bir değişim dönemidir.